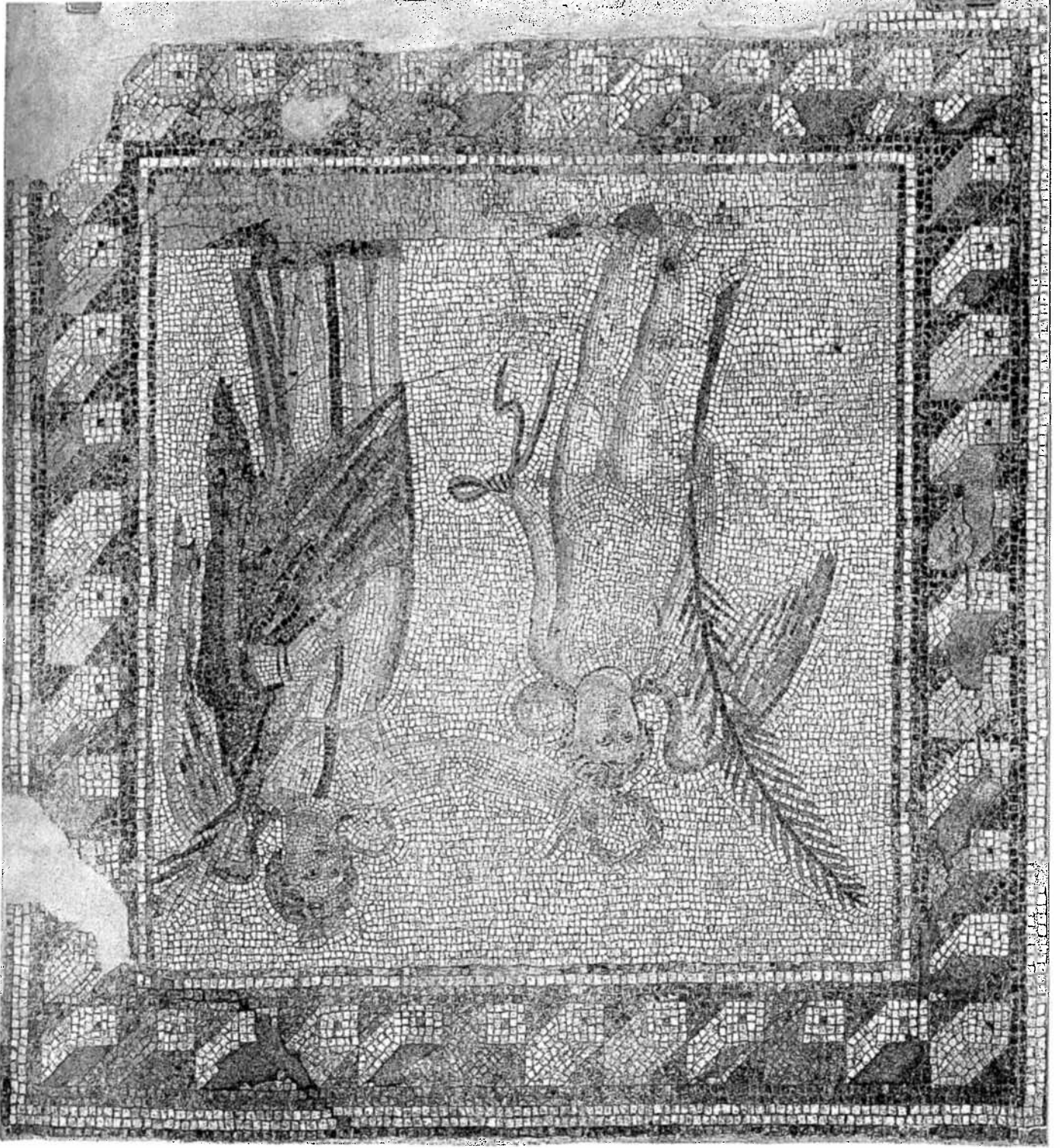

Το στεφάνι

του νικητή
των αγώνων
κι οι ηθικοί
συμβολισμοί του

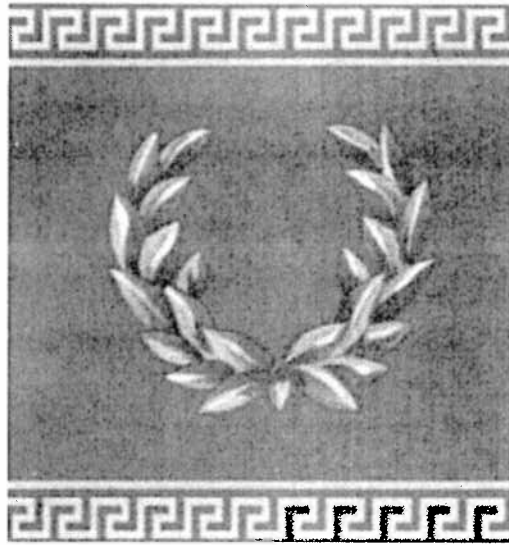
Το στεφάνι με το οποίο στεφανώνονται σήμερα οι νικητές των Ολυμπιακών αγώνων δεν είναι ένα σύγχρονο έθιμο, ούτε μια συνήθεια η οποία απλώς ακολουθεί ένα τυπικό τελετουργικό. Αντιθέτως, η συνήθεια αυτή ανιχνεύεται πολύ πίσω στον χρόνο και έχει τις ρίζες της σε πολύ παλαιές παραδόσεις, τότε που η αλήθεια και η λογική μπερδεύονταν γλυκά με τη φαντασία και τον μύθο. Η παρούσα εργασία παρακολουθεί τη σημασία της στέψης του νικητή στους αθλητικούς αγώνες, φωτίζοντας μια εσωτερική ροή και συνδέοντας το γεγονός αυτό με τις πολλαπλές επιβιώσεις του σε διάφορες εκδηλώσεις της σύγχρονης πολιτισμικής πραγματικότητας.

**ΚΑΤΑΓΡΕΨΕ ΤΗΣ ΤΕΛΕΟΥΠΙΑΣ
ΣΤΕΦΗΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ**
 Στις παρόδους για την καταγωγή των Ουρανίωνων αγώνων, όταν γέννησε ο πατέρας των θεών, Ζεύς, η Πέα, η μητέρα του, ανέθεσε τη φύλαξη του παιδιού της στους Ιδιούς Δακτύλους, πέντε αδέλφια που είχαν έλ-
 θεί από το όθος της Κρήτης Ιδηί. Ο μεγαλύτερος από τους αδελφούς αυτά ήταν ο Ηγακλής, ο οποίος πρότεινε στους αδελφούς του να διαγωνισθούν στο αγώνισμα του δόδιου, για να διασκαφθούν (ταξινόνη), στεφανωνοντας τον νικητή με κάδο

κοτινόν (αργελάς)? Το δένδρο της αργελάδας έφε-
 ρε στην Ελλάδα ο ίδιος ο Ηγακλής από τη χώρα των Υπερβορείων, των ανθρώπων που κατοικούν πέρα από τον βόρειο άνεμο, για να παρέρχει σκιά στους πολλούς επισκέπτες που συρρέουν στο ιερό άσος του Δία, αλλά και για να χρησιμοποιεί ως στέφανος των αγέρων. Στον Ιδαίο Ηγακλή κατά συνέπεια, οβίφωνα με την παρόδοση αυτή, ανήκει η δόξα ότι πρότος αυτός καθιέρωσε τον αγώνα και τον ονόμασε «Ολμπια»⁶. Καθόδοι, ιδαίατα, να τελετα ο αγώνας αυτός κάθε πέντε έτος, ε-
 πείδη πέντε ήταν αυτός με τους αδελφούς του. Στον Ιδαίο ανήκει και η καθιέρωση της στέψης του

Μοσαϊκό άπειρο του 5ου αι. μ.Χ. με παρόδοση Νίζης η οποία στεφανώνει νικητή (Αδρια, Αγχολογικό Μουσείο).

Στεφάνι για τους νικητές των αγώνων.

νικητή των αγώνων της Ολυμπίας με το στεφάνι από τον κότινο, τον οποίο έφερε ως δώρο από τις σκιερές πηγές του Ιστρού, μιας χώρας που περιγράφεται ως ονειρική⁸.

Ο λαός των Υπερβορείων συνδέεται με την Ελλάδα μέσω και άλλων παραδόσεων⁹. Οι Υπερβόρειες Παρθένες είναι αυτές που κομίζουν τις ιερές προσφορές από τον τόπο τους στη Δήλο¹⁰, και οι οποίες έχουν στενή σχέση με τη δενδρολατρία¹¹. Ίσως, μάλιστα, μέσω των Υπερβορεί-

Η θεά Νίκη στεφανώνει τον νικητή αθλητή.

ων υπάρχει ένας εσωτερικός σύνδεσμος των Ολυμπίων αγώνων και των Δελφικών, καθώς συνδέονται και με τον Ηρακλή, ιδρυτή των Ολυμπίων κατά μια παράδοση, αλλά και με τον Απόλλωνα¹², ιδρυτή των Πυθίων αγώνων και θεό των εξαγνισμών. Η καλλιστέφανος ελαία¹³ συνδέεται με τη δάφνη, το ιερό φυτό του Απόλλωνα, και με άλλον τρόπο, αφού λαμβάνοντας και τα δύο φυτά μέρος στον τοκετό της μητέρας του, Λητούς¹⁴, τη βοηθούν να γεννήσει. Η συμμετοχή τους στη γέννα απηχεί την αντίληψη των αρχαίων ότι πολλά φυτά και δένδρα, έχοντας μαγικές ιδιότητες, συνέβαλαν αποτελεσματικά στη διαδικασία του τοκετού¹⁵. Η ελιά συνδέεται επίσης και με την Αθηνά, την πολιούχο θεά των Αθηνών, της οποίας αποτελεί το ιερό δένδρο¹⁶. Στα Παναθήναια, την ετήσιμη εορτή της πόλης των Αθηνών, οι νικητές των αθλητικών αγώνων λάμβαναν ως έπα-

Ο Δίας με στεφάνι νικητή.

θλο έναν παναθηναϊκό αμφορέα, γεμάτο λάδι από τον ιερό ελαιώνα της θεάς¹⁷.

Η παράδοση πως το δένδρο της ελιάς είναι «ιερό»¹⁸ είναι πανάρχαια, ενώ εξίσου παλαιά, όπως μαρτυρείται, είναι και η ιερότητα που αποδιδόταν στον κότινο και στην τελετή στέφης. Ο ίδιος ο Ιφιτος, ο Ηλείος βασιλιάς ο οποίος αναδιοργάνωσε τους Ολυμπιακούς αγώνες και την ιερή αναζωγή (εκεχειρία)¹⁹, παριστάνεται στην τέχνη ακριβώς τη στιγμή κατά την οποία στεφανώνεται από μια γυναίκα, την προσωποποιημένη Εκεχειρία²⁰. Αλλά και οι σπονδοφόροι, αυτοί δηλαδή από τους οποίους γινόταν η αναγγελία της εκεχειρίας, ανακοίνωναν την έναρξη της φέροντας στο κεφάλι στεφάνι ελιάς²¹. Έτσι, κατά τους αρχαίους χρόνους οι στέφανοι των Ολυμπιονικών αποτελούσαν ένα από τα θρησκευτικά γνωρίσματα των αγώνων. Τους στέφανους που προορίζονταν για τους νικητές έπλεκαν από μια αγριελιά που είχε φυτρώσει έξω απ' την Αλτή²², τα κλαδιά της οποίας έπρεπε να κόψει παιδί του οποίου ζούσαν και οι δύο γονείς. Υστερα τοποθετούσαν τους στέφανους επάνω σε μια τράπεζα που βρισκόταν, μεταξύ άλλων αφιερωμάτων, σε μια ζώνη της λάρνακας του Κύψελου²³. Προτού μάλιστα κατασκευασθεί γι' αυτόν τον σκοπό η τράπεζα, υπήρχε μέσα στον πρόναο ένας επιχαλωμένος τρίποδας, επάνω στον οποίο εκτίθονταν οι στέφανοι των νικητών προτού απονεμηθούν²⁴. Η ιερότητα των στεφανιών της νίκης φαίνεται κι από το τελετουργικό που ακολουθούσε την εναπόθεσή τους στα κεφάλια των νικη-

Αργυρό τετράδραχμο
Χαλκιδικής Συμμαχίας
(Ολυνθος), π. 491-398 π.Χ.
Εμπροσθοτύπος: Κεφαλή
Απόλλωνα, προστάτη της
Συμμαχίας.
δαφνοστεφανωμένη (Αθήνα,
Νομισματικό Ίνστιτούτο).

Χρυσός στατήρας Φιλίππου
Β' Μακεδονίας, π. 323/2-315
π.Χ. Εμπροσθοτύπος: Κεφαλή
Απόλλωνα (Αθήνα,
Νομισματικό Μουσείο)

της ειρεσιώνης και της ικετηρίας ήταν αυτός της αποτροπής των κακών επιδράσεων, δηλαδή του εξορκισμού του κακού και της επίκλησης της καλής τύχης, καθώς επίσης και του εξαγνισμού⁴⁶.

Το στεφάνι που στόλιζε τα κεφάλια αυτών που συμμετείχαν στις θυσίες, στις εορτές και στους αγώνες οφείλει την προέλευσή του στην πίστη ότι το κλαδί που ανθίζει είναι ενεργητικό⁴⁷. Για την αρχαϊκή θρησκευτική εμπειρία ορισμένα δένδρα αντιπροσωπεύουν κάποια ισχύ, η οποία δεν οφείλεται μόνο στο ίδιο το δένδρο, αλλά κυρίως στις κοσμολογικές του προεκτάσεις. Μ' άλλα λόγια δεν υπάρχει λατρεία αυτού καθαυτό του δένδρου, αλλά στην απεικόνισή του κρύβεται μια πνευματική οντότητα⁴⁸. Το δένδρο καθίσταται θρησκευτικό α-

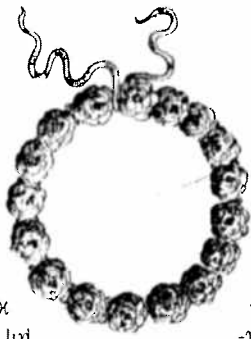
ντικείμενο, επισημαίνει ο Μ. Eliade, με την απλή παρουσία του (την «ισχύ») και με τον νόμο της εξέλιξής του (την «αναγέννηση»), επαναλαμβάνοντας αυτό που για την εμπειρία των πρωτόγονων είναι ο Κόσμος ολόκληρος⁴⁹. Για την αρχαϊκή συνείδηση το δένδρο αποτελούσε ένα σύμβολο της ανεξάντλητης Ζωής, αποτελούσε το Σύμπαν, μορφή με την οποία απαντά στους πιο προηγμένους πολιτισμούς⁵⁰.

Η δύναμη που βρισκόταν μέσα στο ιερό κλαδί μεταδιδόταν απλώς από την παρουσία του ή την επαφή με αυτό. Η βασική ιδέα των αντιλήψεων αυτών, παρατηρεί ο Μ.Ρ. Nilsson, ήταν αμιγώς μαγική⁵¹. Με το ιερό κλαδί ή το στεφάνι πίστευαν ότι ο άνθρωπος ερχόταν σε επαφή με την ενεργητική δύναμη η οποία ζούσε μέσα στο ιερό κλαδί και η οποία μπορούσε να μεταδοθεί σε ό,τι ερχόταν σ' επαφή μαζί του⁵². Θεωρούσαν ότι ο άνθρωπος, μέσω του κλώνου, ερχόταν σε επικοινωνία με την υπερφυσική δύναμη. Η πίστη αυτή, της ένωσης με το θείο, βασίζεται, κατά τον Μ.Ρ. Nilsson, στην ίδια αντίληψη η οποία διέπει τη Θεία Κοινωνία⁵³. Ετσι, όποιοι αθλητές στεφανώνονταν, δέχονταν ένα μέρος από τη θεία δύναμη του ιερού δένδρου, απ' τα κλαδιά του οποίου είχε κατασκευασθεί το νικητήριο στεφάνι και μετουσιώνονταν στους «επί της γης μακάριους⁵⁴». Γι' αυτόν τον λόγο το λιτό στεφάνι της αγριελιάς εκτιμώτο τόσο, ώστε ορισμένοι από τους αθλητές ολυμπιονίκες να ξεψηχίσουν από συγκίνηση την ώρα της στέψης τους⁵⁵.

Στους ιστορικούς και στους κλασικούς χρόνους βρισκόμαστε πολλές επιβιώσεις της πρωτόγονης λατρείας του δένδρου⁵⁶. Στο θρησκευτικό φως των ιστορικών χρόνων και κατά τη φάση της ολοκλήρωσης του ολυμπικού πανθέου, αυτή η πίστη εισχώρησε σε όλες τις τελετουργίες των Ελλήνων, επομένως και στις αθλητικές. Οι αγώνες απέκτησαν έναν προστάτη θεό, στο όνομα του οποίου πραγματοποιούντο. Το στεφάνι εμπειρείχε την αρχική ιδέα, αλλά το πνεύμα το οποίο μετέδιδε πλέον ήταν πνεύμα θεϊκό και όχι μαγικό. Το κλαδί των αγώνων που στεφάνωνε τους νικητές εμπλουτίσθηκε και με άλλες θρησκευτικές αξίες και κατέστη «ιερό», όπως και οι αγώνες. Ο νικητής θεωρείτο ο ευνοούμενος του θεού, ο θνητός τον οποίο ο θεός αξίωσε για την κατάκτηση της ευτυχίας⁵⁷. Ο στέφανος απέκτησε τη θρησκευτική και ηθική αξία του εξαγνισμού, του καθαριού, καθώς και την αξία της αρετής⁵⁸. Ο αθλητής που το φορούσε εξαγνιζόταν, είχε κατορθώσει να εξιλεωθεί απέναντι στον θεό, ενώ ο εξαγνισμός του αποτελούσε την προϋπόθεση για την επικοινωνία του με το θείο⁵⁹.

Η ιδέα της εξιλέωσης δεν ανήκει στον χώρο της μαγείας, αλλά σ' εκείνον της θρησκείας, παρατηρεί ο J.G. Frazer⁶⁰. Το πολυπόθητο κλαδί αγριελιάς των νικητών της Ολυμπίας, όπως και η δάφνη των νικητών των Δελφών, καθώς και τα άλλα φυτά των ιερών αγώνων, αποτελούσαν το θεϊκό σημάδι το οποίο δέχθηκε ο τυχερός των αγώνων

του του Πύθωνα, σφραγισμένο με
 γλυπτό του γλυπτήρα του οποίου
 θεοσάκκα Τέτιη, τον τόπο εξου-
 σίας του θεού, σφραγισμένο με
 θειώδη σφραγισμένο του καθύ-
 ματικού. Ο ίδιος ο Αργύριος κα-
 θύμας καθόρισε την ελληνο-
 Μαντινική, οι οποίοι για 12 περίπου α-

εκατομμύρια δάφνη⁶⁹ ετήσιες τις
 Πύθια, το δώρο του Αργύριου, μισώντας την
 ντα οι νικητές των αγώνων του θεού. Αλλά και η
 του στήφοδος⁶⁸: με δάφνη σφραγισ-
 ατορείο το ελληνο- και το πορφυρέο
 λωα μεσο- ποδών σφραγισμένο, δεδωμένο οτι
 του Μαντινίου⁶⁵. Η δάφνη σφραγισμένη με τον Αργύ-
 δωμάτιο σφραγισμένο δόλο και στη χρησιμοποίη-
 στη δάφνη των Δελφικών αγώνων⁶⁴, η οποία δι-
 Οι σωτήρες αντιλήψεις γίνονται εναρμονισμένες και
 πόλης του από το 1906⁶³.

νόμο αυτών, ημωθήκε με τον αυτοκράτορα της
 πωτάριος ο Ηρόδοτος, ο οποίος περιγράφει τον
 θεό. Ένας αβήτης από την Αλικαρνασσό, μάλιστα,
 νων αυτών, αλλά να τους αφιερώσει τον
 τους οποίους δεν έπρεπε να αυτοκράτο-
 πύλο στους νικητές δίνονταν χιλιάδες
 τριετία στο να παλαιότερα χόρνια, όταν ακόμην ως ε-
 του θεού από τον οποίο προήλθε⁶². Το έθιμο αυτό
 δηλαδή, τον έθετο σφραγισμένο τον τόπο του ναού
 μισοί της τοις σφραγισμένοι στον θεό, την καθύμα,
 το ποδός την τοις σφραγισμένοι νικητή και την ε-
 ατο τη σφραγισμένο⁶¹, την ποίη ή ομοίωτα τέλει-
 τριετία ηταν αφιερωμένη στον θεό δικαιοσύνης
 πδωστο καθόρισε και τον θεό. Η ποίη πως η ευ-
 του, ηεφύλλωντας τον από θνήτο σε ένοχο, σε
 και το οποίο ηεφύλλωντας την πορφυρένη φωνή

Αργυρό τετραδράχμο Αθηνών, π. 440-420 π.Χ.
 Επιγεωθότοτος: Κεφαλή Αθηνάς σφραγισμένη με
 φάλα ελιάς (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

την εξουσία της
 πύλων αγώνων και να τους ηεφύλλων
 για να σφραγιστούν τους νικητές των το-
 τις τέλει εξουσία τους Δελφούς
 δάφνης, ετοίμασε, ηεφύλλωντας
 την ποδοστία του θεού. Τα κάδρια της
 καθύμας, αλλά, κηδύς, τους έθετε υπό
 ην του θεού δένδρου τους ατάκασε από
 πονόμο να γίνον να εκάκτο του θεού. Η δύνα-
 σφραγισμένοι με τη θεική δάφνη, αυτοκτοσαν το
 ηεφύλλει και στους νικητές των αγώνων, οι οποίοι,
 ο, η ερχόταν σε επαφή με τη
 εξουσία, ηεφύλλωντας την ηεφύλλωντας σε
 τόχονα η ίδια είχε ενομασμένη η δένδρον να ε-
 λώτας την ποδοστία του εξουσία. Ταυ-

τη θεώητο «αγία»⁷⁶ και «εξουσία»⁷⁷, ατοτε-
 ατο από τον ετήσιο εξουσία⁷⁵. Η δάφνη αυ-
 ντας τον Αργύριου, ηεφύλλωντας οτι Τέτιη
 σκοντα εν 1917⁷⁴, και ο οποίος, ποδοστία
 γους αγώνας έπρεπε και οι δύο γονείς να ηεφύ-
 ο ηεφύλλωντας κόδος, τον οποίο για λό-
 ποδα η δάφνη έπρεπε από τα Τέτιη
 ο θεός όταν εξουσία⁷³. Κάθε
 οτιο σφραγισμένο και ο ίδιος
 αυτών το εθό δένδρο από το
 ηεφύλλωντας ηη δάφνη
 Πύθων αγών σφρα-
 ηη. Οι νικητές των
 ζήτων του εξου-
 δένδρον του ηη
 βεζέ ηη το ποδ-
 ηεφύλλωντας ηη
 ηεφύλλωντας ηη
 ηεφύλλωντας ηη
 ηεφύλλωντας ηη
 ηεφύλλωντας ηη
 ηεφύλλωντας ηη

η δάφνη ηη Τέτιη, ενώ, κδωτόνας
 οτιο δέη του χέρι κάδο αυτήν, η-
 δρωσε το Μαντινίου των Δελφών και
 καθύμας τους Πύθικους αγώ-
 νες⁷¹. Ποδοστία, ο θεός των εξου-
 γλυπών οικιοποηήκε τις οχο-
 τικές τελετουργίες της ηεφύλλωντας
 των Τετιών για να τις εφύλλει
 στη λατρία του στους Δελφούς
 και να τους ποδοστία να και
 ηεφύλλωντας ηη⁷². Υποβάλλο-

η δάφνη ηη Τέτιη, ενώ, κδωτόνας
 οτιο δέη του χέρι κάδο αυτήν, η-
 δρωσε το Μαντινίου των Δελφών και
 καθύμας τους Πύθικους αγώ-
 νες⁷¹. Ποδοστία, ο θεός των εξου-
 γλυπών οικιοποηήκε τις οχο-
 τικές τελετουργίες της ηεφύλλωντας
 των Τετιών για να τις εφύλλει
 στη λατρία του στους Δελφούς
 και να τους ποδοστία να και
 ηεφύλλωντας ηη⁷². Υποβάλλο-

Αργυρό τετραδράχμο Αμφικτυονίας,
 356-355 π.Χ.
 Επιγεωθότοτος: Κεφαλή
 Αθηνάς σφραγισμένη
 (Βοστώνη, Museum of Fine
 Arts).

Αργυρός στατήρας Ζακίνθου, π. 370-360 π.Χ.
Εμπροσθότυπος: Κεφαλή Απάλλωνα
δακνοστεφανωμένη (Λονδίνο, British Museum - Department of Coins and Medals).

Χρυσός διπλός στατήρας Αλεξάνδρου Γ' Μακεδονίας, 336 - π. 323 π.Χ.
Οπισθότυπος: Νίκη η οποία κρατά στεφάνι και στυλίδα (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

Μισό χρυσού στατήρα Πύρρου Ηπείρου, 278-276 π.Χ.
Οπισθότυπος: Νίκη η οποία κρατά τρόπαιο και στεφάνι (Λονδίνο, British Museum - Department of Coins and Medals).

Το κλαδί του ιερού φυτού ή δένδρου σ' αυτές τις περιπτώσεις αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την αντιπροσώπευση του ίδιου του θεού, πρόκειται δηλαδή για μια ιεροφάνεια, για θεοφάνεια⁷⁸, δεδομένου ότι έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με τις ιερές προσφορές. Αποτελούσε το απαραίτητο απόσπασμα μιας σημαντικής εξαγνιστικής τελετουργίας, της οποίας η ρίζα ανιχνεύεται σε πρωτόγονες ιδέες, στα taboo⁷⁹. Είναι γνωστή η πίστη των πρωτόγονων κυνηγών της Μεσολιθικής ή ίσως και της Παλαιολιθικής Περιόδου στις τελετές εξαγνισμού προτού εξορμήσουν για κυνήγι με σκοπό τον καθαρό τους απ' το μίasma του αίματος του ζώου⁸⁰.

Οι δοξασίες αυτές είναι τα υπολείμματα των πρώτων ιερών προσφορών για την καρποφορία της γης και των αγροτικών τελετών της περιόδου της αγροτικής οικονομίας της ανθρωπότητας. Οι μαγικές τελετουργίες διείσδυαν έτσι στη λατρεία των θεών κι έγιναν ιερές τελετές. Υπό την έννοια αυτή είναι «προθειστικές». Οι προθειστικές μαγικές συνήθειες συνδέονται ιδιαίτερα στην αρχαία

Ελλάδα με τη γεωργία, η οποία, κατά τη διάρκεια των προϊστορικών χρόνων, πρέπει να αποτελούσε τη σπουδαιότερη ή τουλάχιστον μια αναγκαία βιοποριστική πηγή, όπως επισημαίνει ο M. Nilsson⁸¹. Επιπλέον, το κλαδί της ελιάς έμεινε πάντα να συμβολίζει, εκτός από την καθαρότητα, και την ηρεμία η οποία επέρχεται από την αγνότητα, και, κατ' επέκταση, την εσωτερική γαλήνη. Στον Νόε ένα κλαδί ελιάς φανέρωσε το τέλος της καταγίδας, τη σωτηρία. Ο ελαιώνας παραπέμπει σε χώρο προσκυνήματος και ηρεμίας, σε μέγρο βαθιάς επικοινωνίας με τις ανώτερες δυνάμεις, σε τόπο προσευχής, όπως

το Όρος των Ελαιών. Γενικότερα, τα κλαδιά της ελιάς σε όλον τον κόσμο συμβολίζουν το ανώτερο σύγχρονο αναγκαίο αγαθό, την πολιτική και κοινωνική ειρήνη. Μέσα απ' όλα αυτά παρατηρείται, κατά την πορεία της σκέψης, ένα διαδοχικό πέρασμα από τις μαγικές δοξασίες στις θρησκευτικές αντιλήψεις και από τις μεταφυσικές σε ανώτερες θεωρίες, με μια ταυτόχρονη ενσωμάτωση και εκλογίκευση των ιδεών από τον κόσμο της μαγείας στον κόσμο της θρησκείας.

Η τελετή στέψης του νικητή των αγώνων έχει και άλλους συμβολισμούς, καθώς θυμίζει την τελετή στέψης του αρχαίου βασιλιά. Σε κάποιο στάδιο της αρχαϊκής κοινωνίας ο βασιλιάς είχε ιερό χαρακτήρα εφόσον θεωρείτο προικισμένος με υπερφυσικές δυνάμεις ή αποτελούσε την ενσάρκωση της θεότητας⁸². Η στέψη του νικητή και η ωδή κατά την επιστροφή του στην πατρίδα είχαν τα τελετουργικά χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού θριάμβου, ο οποίος θύμιζε την αποθεωτική στέψη του αρχαίου εποχικού βασιλιά⁸³. Ο «εποχικός βασιλιάς» ενσάρκωνε τον δαίμονα Ενιαιτό στην τοπική του μορφή, τον αγαθό δαίμονα στον οποίο προσωποποιείται το πνεύμα του χρόνου στο γεωργικό στάδιο επηρεάζοντας τη βλάστηση και την εσοδεία⁸⁴. Η βασιλεία του τελείωνε, οπότε έπρεπε να θανατωθεί ή γινόταν ανανέωση της θεϊκής ευλογίας ανά εννεαετία⁸⁵. Το στεφάνι της στέψης των βασιλιάδων τούς εξάγνιζε από κάθε ενοχή και τους προστάτευε από κάθε κακό, καθάιροντας μέσω αυτών και την κοινότητα από τα κρίματα, α-

θησκακία και από τη φαντασία στη λογική. Όσο κι αν μιλήσει κανείς για σταδιακή ωρίμαση του πολιτισμού, διακρίνεται ωστόσο στις διάφορες φάσεις της ιστορίας της ανθρωπότητας ένας κοινός παρονομαστής, ο οποίος συνενώνει τις διαφορετικές προσεγγίσεις: πάντοτε ο άνθρωπος επιδιώκει με πάθος το ίδιο, την αλήθεια, η οποία ταυτίζεται με την αναζήτηση της γνώσης, η οποία αποτελεί, όπως επισημαίνει ο Frazer¹⁰⁰, το ευγενέστερο και ισχυρότερο μέσο για τη βελτίωση της ανθρώπινης μοίρας.

Το στεφάνι των νικητών των αγώνων έχει ως εκ τούτου διάφορους ηθικούς συμβολισμούς, πολλοί από τους οποίους χάθηκαν στην πορεία του χρόνου, ενώ άλλοι διασώθηκαν μέχρι σήμερα. Οι συμβολισμοί αυτοί ανάγονται στην εποχή του μύθου, τότε που κάθε φυσικό φαινόμενο λάμβανε μεταφυσικές διαστάσεις. Οι μαγικές αυτές ερμηνείες αποτελούν υπολείμματα της λατρείας του δένδρου, τότε που ο απολίτιστος άνθρωπος πίστευε στη θεωρία του «ανιμισμού»¹⁰¹. Αργότερα οι θεωρίες αυτές, της ευεργετικής επίδρασης του ιερού

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παναγία 5.7.6. Οι ίδιοι Δάκτυλοι έχουν εκδήλη σχέση με τη βίασηση, δεδομένου ότι συνδέονται με τους κλάδους ελιάς, βλ. Pierre Leveque, «Ελληνικοί αγώνες. Ρωμαϊκά αθλήματα και αθλήματα της Κεντρικής Αμερικής: η ιδεολογία της αέναης επίσησης», *Αρχαιολογία*, 4, 1982, σελ. 10.

2. Ο αγώνας δρόμου αναζωογονεί τις γενετικές δυνάμεις της Γης με την παλμική δόνηση την οποία της προκαλεί. Οι απαγοές αποδίδονται στους θάλασσης Δάκτυλους, βλ. Pierre Leveque, «Ελληνικοί αγώνες», σελ. 10.

3. Παναγία 5. 7. 7. Διπθέταν τόσο πολύ κότινο, ώστε κομούνταν πάνω σε χλωρά ασηνά φύλλα του: ο.π.

4. Πινδάρου, *Ολυμπ.* 3, 14-16, *Ολυμπ.* 3, 31, Παναγ. 5. 7. 7. πβ. *Plin. Nat. Hist.* 4, 12, 89.

5. Πινδάρου, *Ολυμπ.* 3, 16-18.

6. Πινδ., *Ολυμπ.* 6, 68-70. Παναγία 5. 7. 9. πβ. Πινδάρου, *Ολυμπ.* 2, 3-4. Πβ. Lewis R. Farnell, *Critical Commentary to the Works of Pindar*, Adolf M. Hakkert, Publisher, Amsterdam 1965 (α' London 1932), σελ. 82, σημ. 42-50, Richard D. Mandell, *Sport. A Cultural History*, Columbia University Press, New York 1984, σελ. 45, Πβ. Martin P. Nilsson, Η Μυθολογία προέλευση της ελληνικής μυθολογίας, μτφ. Ι.Κ. Μαζαράκη Αντιαν, εκδ. Λαοική, Αθήνα 1985 (β'), (1979 α'), σελ. 102. Τίτλος του πρωτοτύπου: The Mycenaean Origin of Greek Mythology, New York 1938. Πβ. Cornford F.M., «The Origin of the Olympic Games», in Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion, by J.H. Harrison, Cambridge 1912. Το έργο μεταφράστηκε και στα ελληνικά με τίτλο: Η Προέλευση των Ολυμπιακών αγώνων, μτφ. Θεόδ. Σιαμαράκη, εκδ. Ιερόβιβλος, Αθήνα 1996.

7. Παναγία 5. 7. 9.

8. Πινδάρου, *Ολυμπ.* 3, 14, Πινθ. 10. 41-42, Διόδωρου Σικελιώτη 2, 47, 1.

9. Πηρξς για τους Υπερβόρειους: Πινδ. *Ολυμπ.* 3, 13 κ.ε., Πινθ. 10. 29 κ.ε., Προδ. 4, 13, 4, 32-35. Σοφοκλέους απόσπ. 956, Στράβωνος 15. 1, 57, Διόδωρου Σικελιώτη 2, 47, *Plin. Nat. Hist.* 4, 12, 89, Αιλιανού Περὶ ζώων 11. 1 και Πινθ. Ιστορ. 3, 1, Παναγ. 5. 7. 7-8. Πβ. Lewis R. Farnell, *The Cults of the Greek States* (5 τ.), Oxford 1907, τ. 4, σσ. 101-3, πβ. του αυτού, *Critical Commentary to the Works of Pindar*, σελ. 25, σημ. 14-35.

10. Πρόδοτος 4, 32, Καλλιμαχών Υμν. 4, 281 κ.ε., Απολλοδόρου 1, 4, 5, Πλουτάρχου, Περὶ Μουσικής 14 (Hίκα 1136 Α-Β), Παναγία 1, 18, 5, Παναγία 5. 7. 7-9, Νόννου Διονυσ. 331 κ.ε., *Virg. Aen.* 11, 532 κ.ε.

11. Martin P. Nilsson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θεολογίας*, μτφ. Αικατ. Παπαδοπούλου, εκδ. Δμ. Ν. Παπαδάκη, Αθήνα 1990 (5η εκδ.), σελ. 44. Τίτλος του πρωτοτύπου: A History of Greek Religion, Oxford University Press, β' εκδ. 1949.

12. Πινδ., *Ολυμπ.* 3, 16. Για τη σχέση του Απόλλωνα με τους Υπερβόρειους βλ. Κωνσταντίνα Γοργιάκη, Ο Μυθολογικός Κύκλος των Πιθίων Αγώνων. Καταγωγή-Τελετουργία-Εθιμικά. Διδακτορική διατριβή (αδμοσίεστη), Αθήνα 1997.

13. Ετσι την ονομάζει ο Παναγίας 5. 15. 3 = η ελιά που κάνει καλά στεφάνια, βλ. H.G. Liddell-R. Scott, *Lexicon*.

14. Αιλιανού, *Ποικίλη Ιστορία* 3, 1: ελιά, Ευρηπίδου 109: δάφνη, Ευρηπίδου Ισημερία εν Ταύροις 1098: ελιά και δάφνη.

15. James George Frazer, Ο Χρυσός Κλώνος, μτφ. Μπ. Μπακάκη, τ. Α', εκδ. Εκότη, Αθήνα 1990, σελ. 184. Τίτλος του πρωτοτύπου: The Golden Bough. A Study in Comparative Religion, τ. 1-12, London 1911-15. Πβ. Mircea Eliade, *Πραγματρία πάνω στην Ιστορία του Θεοσποτισμού*, μτφ. Ελισάβ. Τσοτση, εκδ. Ι. Χατζημηνολή, 1981, σσ. 289-90. Τίτλος του πρωτοτύπου: Traite d' Histoire des Religions, εκδ. Payot, Paris 1964.

16. Martin P. Nilsson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θεολογίας*, σσ. 33, 35. Η Αθηνά αγνά απεικονίζεται στην τέχνη στεφανομένη με φύλλα ελιάς, βλ. *Εκδοτική Αθηνών, Ελληνική Τέχνη*.

Αρχαία Νομίσματα, Μαντὸ Οικονομίδου, Αθήνα 1996, εν. 79 (περιγραφή-σχολιασμός σελ. 224), πβ. εν. 145 (περιγραφή-σχολ. σελ. 241).

17. Πινδάρου, Νηπιόν. 10, 35, Λουκιανού, *Ανάχαρις ή Περὶ Γυμνασίων* 9, βλ. G. Branchitsch, *Die Panathenaischen Freisymphonen*, Berlin 1910. Πβ. Pierre Leveque, «Ελληνικοί αγώνες», σελ. 11, Νίκης Προκοπίου, «Παναθηναϊκοί Αρραγοί», *Αρχαιολογία*, 4, 1982, σσ. 32-8, Ρηξ Άννα-Ειρήνη Βαλλάρια Ριζάρου, Reese Anne C. Irini Vallera Rickerson, *Αρχαίες Ελληνικές Αθλήτριες*, Ancient Greek Women Athletes, *Ιδεοθεατρον, Ideotheatron, Athina, Athens 2000*, (ιδίωλοση έκδοση), σελ. 171.

18. Για τη δομή και τη μορφολογία του 'ιερού' βλ. M. Eliade, *Πραγματρία*, σσ. 21-53.

19. Παναγία 5. 4, 5-6.

20. Παναγία 5. 26, 2.

21. Βλ. M.I. Finley-H.W. Pleket, *The Olympic Games. The first thousand years*, London 1976, σελ. 26. Πβ. Αργιοπολιτιστές Ολυμπιακές της Αρχαιότητας, *Aegean Olympic Victors in Antiquity*, (Αγγλοση) εκδ. Υπουργείου Αρχαίων, Ministry of the Aegean, *στην και επιμ. Νίκης Σκαμπαλιδής-Γιώργος Τσαούλης, Text and Editing Nikos Stampolidis-Yorgos Tsassoulas*, Αθήνα, Athens 2001, σελ. 13 και σημ. 11.

22. Παναγία 5. 15. 3. Πβ. Παναγ. 5. 14. 3: ο κότινος φέρωνται στον ποταμό Αλφειο.

23. Παναγία 5. 20, 1.

24. Παναγία 5. 8. 5-6. Τα στεφάνια των νικητών σταθεροποιούντο σε γιόνη τράπεζα, ως αντίκρισμα στον θεό Προδ. 1, 144, Στεφανοτόμος, *Αρχαιολογία*, 4, 27.

25. Πινδάρου, *Ολυμπ.* 3, 11-13.

26. Πινδάρου, *Ολυμπ.* 3, 6, πβ. Ισθμίων, 1, 29, Ισθμίων, 2, 15.

27. Με ενφίμης και άνθη φύλλων του νικητή: Πινδάρου, Ισθμίων, 2, 25.

28. *Ολυμπ.* 8, 76.

29. Πινδάρου, *Ολυμπ.* 14, Πβ. θ. Βορέα, *Επινίκιο*, εκδ. γ', Μπάτσου, σσ. 17 και 126. Πρώτος αυτό το φέρμαος ο Απόλλων, όταν επέστρεψε απ' τα Τίρα: Αιλιανού Πινθ. Ιστ. 3, 1.

30. Παναγία 5. 11, 1.

31. Παναγία 5. 11, 1.

32. Παναγία 5. 15, 10. Σύμφωνο με μια άλλη παράδοση μόνο τα ξύλα της ελιάς χρησιμοποιούντο οι Ηέτιοι θιασιάζοντας στον Δία, επειδή ο Ηρακλής τη μετέφερε από τον ποταμό Αχίρωνα της Θεσπρωτίας: Παναγ. 5. 14, 2. Στεφάνους ελιάς έδιναν οι Ηέτιοι και στις νικητριές παρθένες του Ηραϊών αγώνων: Παναγ. 5. 16, 3.

33. J.G. Frazer, Ο Χρυσός Κλώνος, τ. Α', σελ. 171, πβ. M.P. Nilsson, *Ελληνική Λαϊκή Θεολογία*, μτφ. Ι.Θ. Κακιοή, σειρά «Η βιβλιοθήκη του φιλόλογου», Αθήνα 1979, σελ. 6. Τίτλος του πρωτοτύπου: Greek Popular Religion. Για τη λατρεία των δένδρων βλ. ο.π. σσ. 168-84, τ. Α'. Πβ. M. Eliade, *Πραγματρία*, σσ. 23, 27-9, 31, 252-309.

34. Walter Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θεολογία*, Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή, μτφ. Νικ. Η. Μπέζαντάκος-Αφροδ. Αβαγιανού, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σσ. 79-80. Τίτλος πρωτοτύπου: Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche (15ος τ. της σειράς Die Religionen der Menschheit), Verlag W. Kohlhammer, 1977. Axel W. Persson, *The Religion of Greece in Prehistoric Times*, Univ. of California Press, Berkeley and Los Angeles 1942, σελ. 7, M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας* σσ. 25, 27, 35, Πβ. M. Eliade, *Πραγματρία*, σελ. 265.

35. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σσ. 25, 35, 104 κ.ε. Σήφωνα με τη διαίκεκτη του ιερού ένα απόσπασμα ισοδυναμεί με το όλον, πβ. M. Eliade, *Πραγματρία*, σελ. 305.

36. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σσ. 104-5.

37. Για τη λατρεία της ματιικής δένος του Δία βλ. J.G. Frazer, Ο Χρυσός Κλώνος, τ. Β' (Αθήνα 1991), σσ. 22-6, πβ. τ. Α', σσ. 227, 229, 332.

38. Πβ. M. Eliade, *Πραγματρία*, σελ. 265.

39. Στράβωνος 8, 6, 22, 380, Λουκιανού *Ανάχαρις ή Περὶ Γυμνασίων* 9, Πβ. R.D. Mandell, *Sport. A Cultural History*, σελ. 54, M. Eliade σελ. 265. Για την επίβρωση της μηλιάς ως δένδρου που συμβολίζει

τη γονιμότητα, βλ. Frazer, Ο Χρυσός Κλώνος, τ. Α', σελ. 183. Άλλα ιερά φυτά: Πλουτάρχου, *Θησείας* 8, 40, M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σελ. 105. Στην κλασική εποχή οι θήρες του δάσους απεικονίζονται με ανθρώπινο σχήμα και ο δασικός τους χαρακτήρας δηλώνεται από ένα κλαδί ή ανάλογο σύμβολο, βλ. J.G. Frazer, Ο Χρυσός Κλώνος, τ. Α', σελ. 180.

41. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σελ. 104. Για την Εφροσύνη βλ. Jane Ellen Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές*, μτφ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. Ιερόβιβλος, Αθήνα, σσ. 114-7. Το βιβλίο αυτό αποτελεί απόσπασμα του έργου της συγγραφέως με τίτλο του πρωτοτύπου: PROLEGOMENA. To the Study of Greek Religion, Cambridge at the Univ. Press, 1903.

42. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σσ. 104-5. Για τα Σπαρτιάτη, τον και' εξόχην κορτσασή της προσφοράς των πρώτων καρπών στην περίπτωση της αναγκαιότητας βλ. J.E. Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές* (από το Prolegomena), σσ. 113-34.

43. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σελ. 105.

44. J.E. Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές* (από το Prolegomena), σσ. 114-5.

45. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σελ. 105.

46. J.E. Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές* (από το Prolegomena), σελ. 114.

47. Πβ. Κωνσταντίνα Γοργιάκη, Ο Μυθολογικός Κύκλος των Πιθίων Αγώνων, ο.π.

48. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σελ. 105.

49. M. Eliade, *Πραγματρία*, σελ. 255.

50. Πβ. M. Eliade, *Πραγματρία*, σσ. 256 και 291.

51. *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σελ. 105. Για τις αρχές της ματιικής, βλ. J.G. Frazer, Ο Χρυσός Κλώνος, τ. Α', σσ. 26 κ.ε.

52. Βλ. M.P. Nilsson *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σελ. 105.

53. *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σσ. 105-6.

54. Πβ. Ν. Γαλιούρη, «Οι Ολυμπιακοί αγώνες: Προέλευση, η ιστορία τους και η επιβίωσή τους στη νεότερη εποχή», στα *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου με θέμα, «Ο θεσμός των Ολυμπιακών αγώνων»*, Αρχαία Ολυμπία 3-7 Σεπ. 1991, εκδ. Ελλην. Κέντρου έρευνας αθλητ. δικαιοτυ, Αθήνα 1993, σελ. 72.

55. Παναγία 3, 18, 7, πβ. Ν. Γαλιούρη, ο.π.

56. A.W. Persson, *The Religion*, σελ. 7. George Thomson, Η Αρχαία Ελληνική Κοινωνία. Το Προϊστορικό Αιγαίο, μτφ. Γιάννη Βιστάκη (β' εκδ.), Κέδρος, Αθήνα 1989, σελ. 72. Το έργο πρωτοεκδόθηκε απ' τον εκδότη Lawrence και Wishart, London 1949. Οι αντίληψεις αυτές είναι σωστές και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ο Νέρων αφιέρωσε στον ναο της Ολυμπίας τρεις στεφάνους και' απομνήμηση των φύλλων της αμυγιάς και τεταρτο μμοιμένο τα φύλλα της δένος: Παναγία 5. 12, 8.

57. Πινδάρου *Ολυμπ.* 8, 83-84, Πινθ. 8, 64 κελ. 10, 10-12, Νερ. 3, 65, 6, 13.

58. Πινδ., *Ολυμπ.* 3.17: στεφάνων τ' αρετών. *Ολυμπ.* 7, 89: άνδρα τε πύς αρετών ευρότα.

59. Κωνσταντίνα Γοργιάκη, «Το νόημα της Ολυμπιακής νίκης στην κλασική αρχαιότητα», στο: *Πρακτικά 2ου Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα 'Ο Αθλητισμός στο κατοικίρι του 21ου αιώνα*, Αθήνα 2004', Λαμία 4-5 Απρ. 1998, εκδ. Ναυτικού Ομίλου Λαμίας, 1998, σελ. 98.

60. Ο Χρυσός Κλώνος, τ. Α', σελ. 56.

61. Πινδάρου, *Ολυμπ.* 8, 10, πβ. L.R. Farnell, *Critical Commentary to the Works of Pindar*, σελ. 60, σημ. 10.

62. Πβ. θ. Βορέα, Πινδάρου, *Επινίκιο*, σελ. 17.

63. Πρόδοτος 1, 144.

64. Η δάφνη καθιερώθηκε από τη δεύτερη Πινθιάδα: σχολ. Πινδάρου Πινθ., Υπόθεσις Πιθίων b (Drachman, vol. II), Παναγία 10, 7, 5, πβ. Στράβωνος 9, 3, 10, 421. Πβ. Catherine Morgan, *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eighth century BC*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney 1990, σελ. 136.

65. Η δάφνη παρουσιάζει ομοιότητες με την προηγητή δην της Λαοδόνης, βλ. J.G. Frazer, Ο

Χρυσός Κλώνος, τ. Α', σσ. 227-34.

66. Οβίδιον, *Μεταμορφώσεις* 1, 452 κ.ε., Παναγία (Φοκαϊά) 10, 7, 8 και (Αρχαϊκά) 20, 2-4. Πβ. K. Γοργιάκη, Ο Μυθολογικός Κύκλος των Πιθίων Αγώνων, ο.π., Ken Dowden, *Death and the Maiden. Girls' Initiation Rites in Greek Mythology*, Routledge, London and New York 1989, σσ. 174-9, *Ελληνική Μυθολογία*, Εκδοτικής, τ. 2, σσ. 150-2. Ο πρώτος μυθικός ναός του Απόλλωνα ήταν κατασκευασμένος από δένους: Παναγ. 10, 5, 9, πβ. Μανόλη Ανδρονίκου, *Δελφία*, Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα 1990, σελ. 18. Για την τελετή των 'Ααφνηφόρων' βλ. W.R. Halliday, *Folklore Studies. Ancient and modern*, Λονδίνο 1924, σσ. 122 κ.ε., Jane Ellen Harrison, *Themis. A Study of the social origins of Greek Religion*, Λονδίνο 1963, σσ. 437-8.

67. Ο Απόλλων απεικονίζεται στην τέχνη συνήθως στεφανομένος με κλαδιά από το ιερό του φυτό, τη δάφνη, βλ. H.J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology*, Including its extension to Rome, London, New York 1928 (α'), σελ. 134, W. Burkert, *Αρχ. Ελλην. Θεολογία*, σελ. 308. Βλ. επίσης *Εκδοτικές Αθηνών, Ελληνική Τέχνη*, Αρχαία Νομίσματα, Μαντὸς Οικονομίδου, εν. 113, (περιγραφή-σχολ. σελ. 233), εν. 118 (περιγραφή-σχολ. σελ. 234), εν. 127 (περιγραφή-σχολ. σελ. 236), εν. 186 (περιγραφή-σχολ. σελ. 252).

68. Η δάφνη αποτελούσε αναπόσπαστο συμπλήρωμα της εξακτινιστής προφητείας. Ο Απόλλων στους Ομηρικούς Υμνούς πού χρησιμοποιεί με τη δάφνη: Ομηρικός Υμνος 3 (Είς Απόλλωνα) 396. Για τον ιδιαίτερο ρόλο της δάφνης στη χρησμοδοσία βλ. Roland Martin-Henri Metzger, Η Θεολογία των Αρχαίων Ελλήνων, μτφ. Μίνας Καρδαμίτσα, Ινστιτούτο του βιβλίου Ν. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σσ. 41, 49-52. Τίτλος πρωτοτύπου: La religion grecque P. U. F. 1976. Επίσης με φύλλα δάφνης διαμαρτυρόταν η Πηθία στην ιερή εστία, πβ. M. Ανδρονίκου, *Δελφία*, σελ. 12.

69. Πβ. H. W. Parke, *Ελληνικά Μαντεία*, μτφ. Ανδρέα Βουζού, εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1979, σσ. 94-5. Τίτλος του πρωτοτύπου: Greek Oracles, London 1967, M. Ανδρονίκου, *Δελφία*, σελ. 12, πβ. J.E. Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές* (από το Prolegomena), σελ. 63. Η' ατιονίας τα κλαδιά της δάφνης, βλ. H.W. Parke, *Ελληνικά Μαντεία*, σελ. 94.

70. Σχόλια Πινδάρου, Πινθ., Υπόθεσις Πιθίων α (Drach), Πλουτάρχου, *Ηθικά* 293 C. Βλ. A. Brelich, *Paides e Parthenoi, Incunabula Graeca* 36, Ρώμη 1969, σελ. 397.

71. Αιλιανού, *Ποικίλη Ιστορία* 3, 1.

72. Martin P. Nilsson, *Griechische Feste von Religioser Bedeutung*, Leipzig 1906, σελ. 153.

73. Αιλιανού Πινθ. Ιστ. 3, 1: και μην και τους Πιθίους εκ τάνης της δάφνης τους στεφάνους τους νικώσι δίδουσι.

74. Ο λόγος για τον οποίο οι αρχαίοι επέλεγαν «αμφιβάλλη παιδάς» για να σπολάει η να μεταφέρει την Εφροσύνη, ήταν η πίστη πως αυτός που είχε έρθει έστω και σε έμμεση επαφή με τον θάνατο έφερνε κακή τύχη, βλ. J.E. Harrison, *Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές* (από το Prolegomena), σσ. 114-5.

75. Πλουτ. *Ηθικά* 416 B. Βλ. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σσ. 96, 105, W.R. Halliday, *The Greek Questions of Plutarch*, Οξφόρδη, At the Clarendon Press, 1928, σελ. 70, J.E. Harrison, *Themis*, σελ. 427, Joseph Fontenrose, *Pythian. A Study of Delphic Myth and Its Origins*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1980 (β'), σελ. 456.

76. M.P. Nilsson *Griechische Feste*, σελ. 157.

77. Lewis Richard Farnell, *The Cults of the Greek States* (5 τ.), Oxford 1907, τ. 4, σσ. 293-5, W.R. Halliday, *The Greek Questions*, σελ. 70.

78. Ως «φαιτικές επιπέσεις» αναφέρει ο M. Eliade τη δην του Διός, τη δάφνη του Απόλλωνα και την αμυγιά του Ηρακλή: *Πραγματρία*, σελ. 265, πβ. σσ. 343 κ.ε. Πβ. L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, τ. 4, σελ. 105.

79. M.P. Nilsson, *Ιστ. Αρχ. Ελλην. Θεολογίας*, σελ. 148. Για την έννοια του ταμπίου βλ. J.G. Frazer, τ. Α', σελ. 122 κ.ε.

80. David Sansone, *Greek Athletics and the Genesis of Sport*, Univ. of California Press,

